



Orglarna i Gustafs kyrka

En kort historik och beskrivning av Erik Tinnis

Orglar i kyrkan förr och nu – bakgrund

Gustafs kyrka byggdes 1755. Det kom att dröja nästan ett hundra år innan kyrkan fick sin första orgel. 1847 kunde man inviga en enmanualig orgel med bihangspedal byggd av Gustaf Andersson i Stockholm. Orgelns disposition återges här:

Borduna 16'
Principal 8'
Dubbelflöt 8'
Fugara 8'
Octava 4'
Flöjt 4'
Quinta 3'
Octava 2'
Trumpet 8'

Orgeln har, trots avsaknad av klangkrona (mixtur), ännu en klassisk karaktär i principalkören. Klangidealen har ständigt växlat och rätt snart moderniserades orgeln genom att Dubbelflöjt 8' utbyttes mot Rörflöjt 8' och Kvinta 3' mot Salicional 8'. (Dessa två nya stämmor finns ännu kvar, i orgeln i Gustafs Missionskyrka.) Orgelns fasad, som ännu finns bevarad, var byggd omedelbart på läktarens räcke och spelbordet satt på orgelns norra gavel.

Klangidealet blev än mer romantiskt och en enmanualig orgel med bihangspedal kunde knappast motsvara de krav som ställdes på en orgel under nittonhundredalets början. 1923, i samband med att kyrkan renoverades, byggde firman Gebrüder Rieger, Jägerndorf, (nu Krnov, CZ), en ny orgel med 29 stämmor av senromantisk karaktär bakom Anderssons fasad som nu flyttades bakåt på läktaren. Ursprungsdispositionen följer här

Man I (10 st)	Man II (13 st)	Pedal (6 st)
Borduna 16'	Lieblich ged. 16'	Principal 16'
Principal 8'	Hornprincipal 8'	Subbas 16'
Gedackt 8'	Rörflöjt 8', 1)	Violon 16'
Fl. harm. 8'	Quintadena 8'	Bordunbas 16' (tr fr II)
Fl. amabile 8'	Salicional 8' 1)	Gedackt 8'
Gamba 8'	Aeolin 8'	Cello 8'
Octava 4'	Viola 8'	Bombarde 16'
Cornett 3-5ch	Voix céleste 8'	
Fagott 16'	Fl. oct 4'	1): De två stämmor som
Trump harm 8'	Dolce 4'	byttes ut i Andersson
Oboe 8' (tr fr II)	Fernflöte 2'	-orgeln.
	Harmonia aetherea 4ch	
	Oboe 8'	

Orgeln hade vanliga koppel men även super- och suboktavkoppel samt två fria och fyra fasta kombinationer, något som var oerhört modernt och hjälpte organisten att förprogrammera orgeln. Ytterligare två finesser fanns i rullsvällare och crescendoskåp till man II, med vilka orgelns styrka kunde regleras. Luftlådorna var av typen kägellådor med pneumatisk överföring.

Naturligtvis fortsatte klangidealet sin förändring och snart var den senromantiska orgeln omodern. Redan 1936, då orgeln inte var mer än tretton år, genomförde man den första omdisponeringen. Vi ser en riktning mot orgelrörelsen då Fl. amabile 8' byts mot Octava 2', Viola mot Quinta 2 2/3' samt Voix céleste mot Ters 1 3/5'. 14 år senare genomfördes en hårdare omdisponering varvid orgeln fick en disposition näst intill helt i orgelrörelsens anda. Förmodligen blev denna lösning inte helt tillfredsställande då man knappast kan tänka sig att piporna helt omintonerades i samma anda. Att endast disponera om är en sak, att intonera om en helt annan.

1968 skulle kyrkan åter renoveras och i likhet med 1920-talets renovering byggdes en ny orgel. 1970 kunde den av Åkerman & Lunds Nya orgelbyggeri tillverkade orgeln invigas. Orgelfasaden från 1847 var nu ointressant och man byggde en orgel med ny stram fasad och inbyggt spelbord. Orgelrörelsen hade nu helt slagit igenom och befann sig, skulle det visa sig, i början av sitt slutskede. Dispositionen återges här:

Huvudverk I (9)	Svällverk II (9)	Pedal (6)
Principal 8´	Viola di Gamba 8´	Subbas 16´
Rörflöjt 8´	Gedackt 8´	Oktava 8´
Oktava 4´	Principal 4´	Gedackt 8´
Gedackt fl 4´	Koppelflöjt 4´	Oktava 4´
Nasat 2 2/3´	Waldflöjt 2´	Nachthorn 2´
Oktava 2´	Sifflöjt 1´	Basun 16´
Sesquialtera 2 ch	Scharf 3-4 ch	
Mixtur 4-5 ch	Dulcian 16´	
Trumpet 8´	Oboe 8´	
	Tremulant	

Orgeln byggdes med mekanisk traktur till slejflåda men med elektrisk registratur och utrustades med sedvanliga koppel samt tre fria kombinationer och en fast (tutti). Den fungerade under fyrtio år utan större åtgärdsbehov. Under 2007 byttes styrsystemet till slejfmotorerna pga elsäkerhetsskäl av Ingemar Oskarsson, Prototyp teknik i Umeå. Tekniska detaljer i spelbordet förändrades inte. Under alla år hann orgeln bli mycket dammig. Det elektriska registersystemet fungerade bristfälligt och låste sig i tuttiläge före en begravning vårvintern 2009. Intonationen av flera stämmor hade med tiden förändrats. Även orgelrörelseorgeln började visa stora behov av renovering och genomgång.

Att ändra eller inte ändra – det är frågan!

Det är lätt att falla i samma fällor som vi idag kan anklaga organister och orgelbyggare från 1900-talet att ha fallit i då man omdisponerat och byggt om orglar på de mest häpnadsväckande sätt. Vi förstår inte hur man resonerat då man ”förstört” otaliga orglar. Ska vi kunna anse oss det minsta förståndigare än våra föregångare lär vi ta oss i akt innan vi gör precis likadant då vi idag vill ändra orglarnas klang eller disposition efter dagens ideal.

Då orgelns elsystem visade sig svagt vidtog en diskussion att göra inte bara en renovering av detsamma utan att gå igenom hela orgeln. Den upplevdes skrikig och saknade en stabil matta av grundtonsklanger, men att bygga en ny orgel var inte på något sätt möjligt eller försvarbart. På kyrkvinden visade sig stämman Violon 16´, som togs bort ur Riegerorgeln 1950, ligga praktiskt taget intakt. Undertecknad hade också sedan lång tid tillbaka många orgelstämmor som skulle kunna användas för att berika klangen på Åkermanorgeln. En del pipor kunde införskaffas från pipförråd hos Lars Uno Lidegran som på 1970-talet framsynt nog tagit om hand gamla Immanuelskyrkans orgel i Stockholm. Men var skulle dessa stå? Orgelhuset var så litet och redan trångt. Skulle man plocka bort stämmor och ställa dit nya? Då skulle man begå nya misstag. Orgelbyggare Martin Hausner, Tärnsjö, hade redan anlåtats för att renovera elsystemet och kom med många idéer. En studiekamrat och kollega till undertecknad, Lennart Bergbom, kom med nya förlösande tankar då han som utifrån kommande kunde se situationen med andra ögon. Idéer och tankar diskuterades informellt med olika orgelsakkunniga parter samt med länsantikvarien i Falun. Snart hade ett koncept för utbyggnad, men med bevarande av Åkermanorgeln, växt fram.

Den nya orgeln!

Flera faktorer, däribland den återfunna stämman på kyrkvinden, (som genom pipornas former avslöjade var ungefär den tidigare stått), behovet av grundtonsrika och därmed skrymmande stämmor samt respekten för Åkermanorgeln ledde till ett förslag att bygga till orgeln med självständiga stämmor i ett helt nytt skåp för pedal och manual II. Därutöver skulle orgeln förses med en ny dator som skulle ge möjlighet till tusentals fria kombinationer, okt-avkoppel samt fjärrmanövrering från kyrkans kororgelspelbord.

2009 utrustades orgeln av Martin Hausner och Ingemar Oscarsson med dator och oktavkoppel och blev åter spelbar. Orgeldatorn styr både klingande stämmor, tremulant, traktur och alla koppel. Nya registerandrag och tavlor monterades och de gamla fottramporna byggdes om för att samarbeta med datorn. Optoelektriska kontakter byggdes in i manualerna och samtliga spelventiler förbands med elektromagneter för koppel, oktavkoppel samt fjärrstyrning. Vid gestaltningen av registertavlorna togs hänsyn till senare tilltänkt utbyggnad och utformningen skedde i samarbete med länsantikvarien.

2010 till 2014 utfördes tekniska arbeten som tillverkning samt montering av skåp, luftflådor, bälgssystem och fläkt samt en del lagning av träpipor. Även elektriska monteringsarbeten i luftflådorna tog mycket tid i anspråk.

2014 var det så dags att koppla orgeln till kororgelns spelord och att ställa nya pipor på plats i orgelns tillbyggda del. Sakta men säkert började den nya klangen att växa fram och toner som slumrat i ett halvt sekel väcktes till liv. Under senvåren hade arbetet kommit så långt att alla nya pipor stod på plats och den gamla orgelns pipor kunde demonteras för teknisk genomgång. Genom denna successiva ombyggnad behövde orgeln aldrig vara helt tyst. Sammanlagt kom orgeln att byggas ut med tre nya stämmor i pedalen och sju i svällverket, varav vissa också är transmitterade, dvs spelbara från andra verk. Den gamla orgeln lämnades orörd så när som på att den ursprungliga stämman Subbas 16' ändrades till Quinta 12'. Nedan följer den ombyggda orgelns disposition:

Man I (10 st)

**Lieblich ged* 16', 1)
Principal maior 8', 2)
Principal minor 8', 3)
**Flute harmonique* 8', 4)
Rörflöjt 8'
Octava 4'
Gedacktflöjt 4'
Kvinta 2 2/3'
Octava 2'
Sesquialtera 2ch
Mixtur 4 ch
Trumpet 8'
**Klarinett* 8', 5)

I 4', I 16'

II/I, II 4'/I, II 16'/I

Man II (16 st)

**Lieblich ged.* 16', 6)
**Bassetthorn* 8', 7)
**Flute harm.* 8', 8)
Gedackt 8'
**Viola* 8', 9)
Voix céleste 8', 10)
Prestant 4', 11)
**Principal* 4', 12)
Koppelflöjt 4'
Waldflöjt 2'
Sifflöjt 1'
Scharf 3ch
Dulcian 16'
**Trumpet* 8', 13)
Oboe 8'
**Klarinett* 8', 14)
**Trumpet* 4', 15)
Tremulant
II 4', II 16'

Pedal (8 st)

°Subbas 32', 16)
°Subbas 16', 17)
°Violon 16', 18)
**Ekobas* 16', 19)
Kvinta 12', 20)
°Oktava 8', 21)
Gedackt 8'
Oktava 4'
Nachthorn 2'
Basun 16', 22)
**Trumpet* 8', 23)
I/P, II/P

Stämmor i kursiv stil är nyinstallerade, ändrade eller kompletterade.

Förklaringar:

* stämman står i nya svällskåpet

° stämman står på nya pedallådan

1): transmitterad från II

2): i fasad, tidigare Oktava 8' i P, kompletterad från fiss1 med pipor från Uppsalas g:a missionskyrka, C. Schuster, 1889. Står på ny, egen luftlåda.

3): tidigare Principal 8' i I, nytt namn.

4): transmitterad från II

5): transmitterad från II

6): C-h1 nyttillverkade från bl a Walter Thür Orgelbyggen, från c2 metall, Furtwängler & Hammer, 1922

7): stämman från orgeln i g:a Immanuelskyrkan i Stockholm, Åkerman & Lund, 1936, int. Brüstle, C-H, E. Eriksson, 1893

8): från g:a Immanuelskyrkan, Å&L, 1936, stämman troligen äldre

9): befintlig stämman som kompletterats med C-H

10): från g:a Immanuelskyrkan, Å&L, 1936

11): befintlig stämman med nytt, adekvat, namn då den sitter i fasaden och ej berörs av svällverkan

12): från g:a Immanuelskyrkan, Å&L, 1936

13): från g:a Immanuelskyrkan, Å&L, 1936

14): från g:a Immanuelskyrkan, Å&L, 1936

15): oktavtransmission ur Trumpet 8'

16): transmissionsstämman, kombination av Subbas 16' och Quinta 12'. C-H spelar en kombination av 16' och 12', från c0 spelas Subbas 16' klingande C osv.

17): stämman från Uppsalas g:a missionskyrka, Å & L, 1903

18): stämman från g:a orgeln i Gustafs, Rieger, 1923

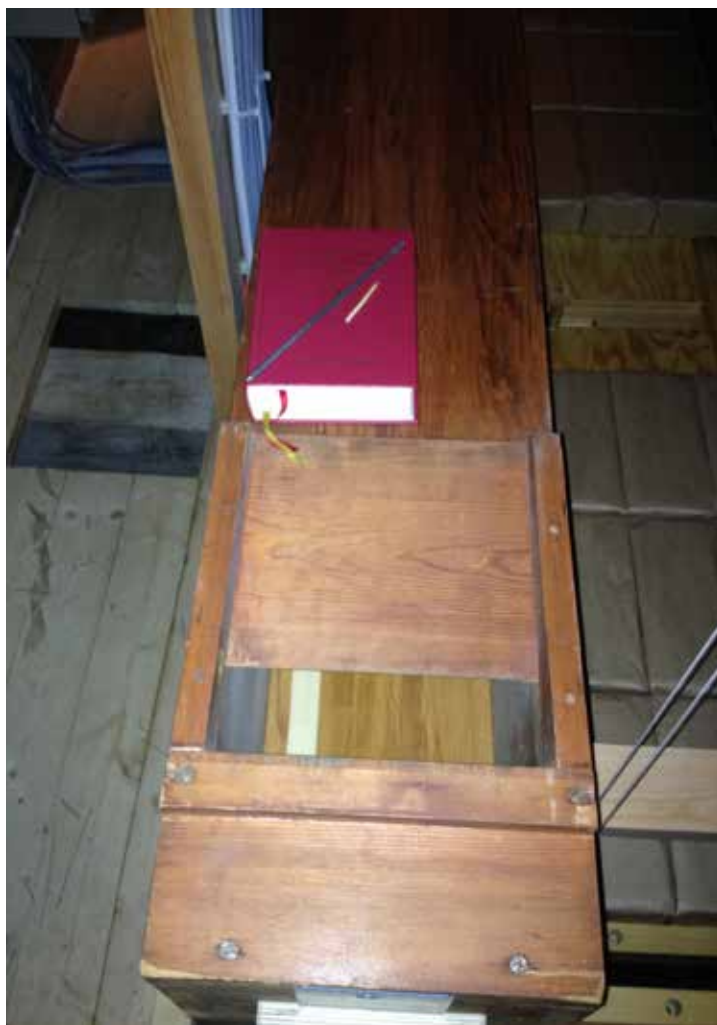
19): transmitterad från II

20): befintlig Subbas 16' som ändrats till Kvinta

21): stämman från Ansgarikyrkan i Stockholm, Å&L, 1937, int. Brüstle

22): befintlig stämman, nya fullängdsuppsatser, C-H

23): transmitterad från II



Gustafs C i nya Subbas 16', foto Erik Tinnis.

Renoveringsarbetet – några glimtar

Orgeln har rengjorts och justerats vad gäller såväl pipor och mekanik som elektriska slejfmotorer. En av de stora bristerna som orgeln visade sig lida av var bristfällig luftförsörjning till de större piporna samt ojämn intonation, framför allt i principalkören. För att i någon mån avhjälpa problem med dålig lufttillströmning har kondukthål i pipstockar borrats upp på åtkomliga ställen liksom pipfötter hos träpipor. Konduktorer har bytts ut till större dimensioner för att minska motståndet. Vidare har osystematiska uppskarningar och kärnpositioner justerats vid behov. Ett stort arbete har lagts ned på att åstadkomma en mer sammanhäng-

ande intonation. Principal maior 8 utgör ett välkommet tillskott till man I då den kunnat installeras på ny luftlåda, intonationen har setts över.

De tillbyggda stämmorna utgör egentligen en självständig orgel som regleras från den befintliga. Den nya delen har egen fläkt och nya luftlådor som står på högre tryck (ca 100 mm VP), vilket torde motsvara de förutsättningar som stämmorna en gång byggts för. Eftersom nästan alla tillbyggda stämmor kommer från samma orgel och har intonerats av samma intonatör, (Brüstle), har stor vikt lagts vid att inte ändra stämmorna mer än att få den att ljuda samman. Intonationen har varit väl utförd och av god kvalitet varför ingen orsak till förändring funnits.

Svällskåpet till de nya stämmorna i man II är väl tilltaget och har den rymd som behövs för att pipornas klang skall kunna smälta samman och blanda sig till ett behagligt välljud. Väggar och de ovanligt många och stora luckorna är tjocka och tillverkade av massivt material vilket gör svällverket enormt effektivt. Det går utmärkt att spela fullt verk och uppleva klangen svag för att sedan öka dramatiskt när luckorna öppnas på vid gavel.

De nygamla pedalstämmorna förser orgeln med den så länge saknade botten som är så viktig för klangens helhet. Subbasen, med sin ovanligt vida mensur, är mjukt bärig samt stark och fungerar utmärkt tillsammans med Quinta 12' för att frambringa 32-fotsstonen. Som komplement därtill ger den riktigt trånga och stråkiga Violonen ett stilt bidrag till klangen och i somliga lägen kan man tro sig höra ett svagt rörverk.

De många transmissionerna är medvetet genomtänkta och ger orgeln större flexibilitet. Tex är det en oerhörd fördel att kunna använda Lieblich gedackt 16' från såväl man I som II. Likaså är möjligheten att använda Trumpet 8' i pedalen ett välkommet tillskott där Basun 16' kan upplevas som för mäktig. Ytterligare en finurlig transmissionslösning, som var vanligt förekommande under romantiken, är Ekobasen. Att ha tillgång till en svagare 16-fotsstämman visar sig nu vara oerhört användbart i de lägen den nya Subbasen är för stark.

Fördelen med att nu kunna spela orgeln från kororgeln kan inte nog prisas. Att som organist finnas med ”på golvet” under gudstjänsterna har redan rönt stor uppskattning i församlingen.

Reflektioner

Om man nu, mot slutet av denna korta återblick, vänder åter till Riegerorgeln som byggdes för nästan hundra år sedan och jämför dess disposition med den nya orgelns ser man att vi till stora delar är åter där vi startade. Orglarna har ungefär samma storlek och till många delar ser vi att stämmor, och stämkompositioner, återkommit efter decennierna frånvaro. Vi har sett att orglarna i Gustafs kyrka ständigt varit föremål för moderniseringar och justeringar. Markerar vi utförda åtgärder på en tidsaxel ser vi att de dryga fyrtio år som nuvarande orgel undgått förändringar är den längsta period en orgel stått oförändrad. 2014 har det så skett, men med den oerhört stora skillnaden att de åtgärder som nu vidtagits på den befintliga orgeln dels dokumenterats noga och dels varit varsamma och inte av det irreversibla slag som tidigare utförda arbeten varit. Allt går att återställa!

Det finns många människor som lagt ned mycket tid och möda på att få denna orgelrenovering till stånd. Att lyfta fram enskilda personer tenderar att vara riskabelt då man i regel glömmer någon. De finns emellertid två personer som är värda en alldeles speciell uppskattning: Orgelbyggare Martin Hausner och Ingemar Oscarsson från Prototyp teknik i Umeå för

sitt fria, kreativa tänkande att kunna se oanade lösningar, sin enastående noggrannhet och sin utomordentliga yrkesskicklighet. Tack vare allt det arbete som de så oerhört ambitiöst lagt ned kommer vi i Gustafs kyrka att kunna njuta av en osedvanligt välklingande orgel under lång tid framöver.



Anderssonorgeln i Silkeborg, foto Emma Tinnis